

RENESSANS VƏ YA ŞƏRQİN QƏRBƏ TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Aytək MƏMMƏDOVA,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AÇAR SÖZLƏR: Müsəlman Şərqi, renessans, fəlsəfə, elm, mədəniyyət.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Мусульманский Восток, ренессанс, философия, наука, культура.

KEY WORDS: Muslim East, renaissance, philosophy, science, culture.

Bəşəriyyətin elm və mədəniyyət xəzinəsinin zənginləşməsində hər bir xalq özünəməxsus töhfələr vermişdir. Bu mənada Şərq xalqlarının yaratdıqları, əsrlər boyu unudulmayan, nəsilən-nəslə ötürülən misilsiz mədəni sərvətlər dünya mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutur.

Orta əsrlərdə Şərqdə elm yüksək səviyyədə idi. Müsəlman Şərqudə elmin, fəlsəfi fikrin tərəqqisi əsasən İslam dininin mütərəqqi cəhətləri ilə bağlıdır. Xilafətin erkən çağlarından dünyəvi elmlərə maraq yaransa da, Abbasi xəlifəsi Məmunun dövründə (813-833) elm və tərcümə sahəsində böyük uğurlar əldə edilmişdir. Xəlifə Məmunun yaratdığı “Hikmət evi” adlı tərcümə məktəbinin nümayəndələri Hindistana, İrana, Konstantinopola və başqa yerlərə gedərək oradakı qiymətli kitabları toplayıb, ərəb dilinə tərcümə edirdilər.

Böyük Səlcuq dövlətinin vəziri, bütün dövrlərdə aktuallığını saxlayan, tarixi-ədəbi abidə sayılan “Siyasətnamə” əsərinin müəllifi Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülkün (1018-1092) təsis etdiyi, dünyada ilk universitet kimi tanınan Nizamiyyə mədrəsəsi elm və mədəniyyət tarixində əzəmətli yer tutmuşdur.

Müsəlman Şərqudə elmin və mədəniyyətin tərəqqisi ilə əlaqədar “Əkinçi” qəzetində yazıçı-jurnalist Əsgər ağa Gorani (Adıgözəlov) (1857-1910) Həzrət Əlinin dövründə elmin tərəqqi etdiyini yazmışdır: “Həzrət özü deyib: 1) İnsanın xoşbəxtliyi elm təhsil etmək ilədir. 2) Hər kəs elmə yol açdı, ona ölüm yoxdur. 3) İnsanı bilmək nurlandırır”.

Əsgər ağa Gorani İslam aləmində alim adının üstün tutulması ilə bağlı yazmışdır: “Dreper adlı ingilis hükəması ərəblərin elmi dost tutmağı sabit etməkdən ötrü onların bu məsələlərini gətirir: 1) Alimin mürəkkəbi şəhidin qanına bərabərdir. 2) Necə ki şəhid əlində qılınc cənnətə gedəcək, habelə alim əlində qələm Cənnətə gedəcək. 3) Dünya dörd şeyin üstə qərar tutub: alimin aqlının, qadirin adilliyinin, abidin duasının, igidin mərdliyi üstə. Həzrət əl-Mənsur namdarın evi alim ilə dolu olmuş. Həzrət Harun ər-Rəşid yüz alimsiz evdən çölə çıxmaz imiş. Həmin bu xəlifə hökm eləmişdi ki, məktəbxanasız məscid tikilməsin” [1, s.324].

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqudə yaranmış elmi, fəlsəfi və mədəni irs Qərb ölkələrinə nüfuz etmiş, bununla Renessans başlamışdır. “Renessans (fransızca: renaissance - dirçəliş, intibah) Avropa ölkələrinin mədəniyyət tarixində orta əsr mədəniyyətindən yeni dövr

mədəniyyətinə keçid dövrü kimi qəbul edilir. Bu da feodalizmin dağılması və erkən burjuaziya cəmiyyətinin bərqərar olması (XV-XVII əsrlərin əvvəli) ilə əlaqələndirilir” [2].

AMEA-nın müxbir üzvü, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Zakir Məmmədov Renessans hadisəsini ilk dəfə İsveç şərqşünası Adam Metsin (1869-1917) “Müsəlman Renessansı” (“Die Ben Alsance des İslams” - hərfən: “İslamın Renessansı”) kitabında Şərqə də aid etdiyini yazmışdır: “Renessans termini kitabda ümumiyyətlə, mədəniyyətin yüksək çiçəklənməsi, bəzi səhifələrdə isə IX-X əsrlərdə İslam mədəniyyətində antik təlimlərin dirçəldilməsi mənasında işlədilmişdir. 1925-ci ildə çapdan çıxmış bir məqaləsində A.Metsin “İslamın Renessansı” ifadəsini bəyənən akad. İ.Y.Kraçkovski 1940-cı ildə onu “dolaşmaq adlandırma” saymışdır. Sonralar Renessansı Şərq ölkələrinə aid edən bəzi şərqşünaslar VIII-XI əsrləri Çində, XI-XII əsrləri Orta Asiyada, XI-XIII əsrləri Zaqafqaziyada renessans dövrü adlandırmışlar” [2].

Türkiyəli alim Hilmi Ziya Ülkən Qərb mədəniyyətinin oyanış dövrünün XV-XVI əsrlərdə İtaliyadan və Fransadan başlayaraq, yavaş-yavaş bütün Avropa məmləkətlərinə yayılan renessans hərəkatı olduğunu yazmışdır: “Əski yunan oyanışı kimi bu hərəkatı da tarixin böyük bir sıçraması, ağılla qavraması mümkün olmayan bir həmlə, bir növ, möcüzə kimi görmək əskidən bəri adət olmuşdur. O dərəcədə ki, min il sürən orta əsr mədəniyyətinin qaranlığından kəskin bir sərhədlə ayrılmaqla insanlıq tarixinin ən böyük hadisəsi halına gətirilmişdi. Orta əsr mütləq bir tənbellik, təqlidçilik və bilgisizlik dövrü kimi görünürdü. Bunun qarşılığında instinktlərin böyük coşğunluğu olaraq anlaşılan renessans dövrünə də canlılıq, bilgi və yaradış dövrü gözü ilə bixılırdı. Mübaliğə etmədən deyilə bilir ki, bu iki dövr qaranlıq və aydınlıq qədər bir-birinə zidd fərz edilir [3, s.314].

Hilmi Ziya Ülkən renessansın XV əsrdə başladığını göstərsə də, qaynaqlarının XII və XIII əsrlərə gedib çıxdığını bildirmiş, bunu isə əski yunan və İslam aləmindəki mədəniyyətlərin öyrənilməsi ilə əlaqələndirmişdir.

Zakir Məmmədovun fikrincə, orta əsrlər Şərqdə elm və mədəniyyətin yüksək çiçəklənmə dövrüdür. Burada qədim ənənələr davam etməkdə idi. Qədim Şərq, qədim Yunanıstan mədəniyyətindən əlaqə üzülməmiş, bəşərin elmi-fəlsəfi fikrinin ən dəyərli nümunələri artıq VIII-IX əsrlərdə ərəb dilinə çevrilib, bütün müsəlman Şərqində elmlərin sürətli inkişafını təmin etmişdir. Ərəbdilli alimlərin təbiətşünaslıq, xüsusən kimya sahəsində mühüm kəşfləri, ixtiraları vardı. Onlar gümüş nitrat (ma əl-fıdda), sulfat turşusu (zit əz-zac) və s. birləşmələri hazırlamış, naşatır spirti (ruh ən-nüşadır), sülema (əs-süleymani), spirt (əl-kuhul), potaş (əl-qily), arsen (əz-zirnic), bura (əl-bura) və i.a. maddələri tapmış, bir sıra kimyəvi proseslərin ilk izahını vermişlər. Bu alimlər ilk dəfə kimyəvi maddələrdən dərmanlar düzəltmişlər. Məhəmməd Xarəzm (...-847) cəbr elminin əsasını qoymuş, Bəttani (858-929), Ömər Xəyyam (1048-1131), Nəsirəddin Tusi (1201-1274) və başqaları riyaziyyat və təbiət elmlərini zənginləşdirmişlər [2].

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda, ümumiyyətlə, müsəlman Şərqində elm, fəlsəfə, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində böyük nailiyyətlər qazanılmışdı. XIII əsrdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş Şəmsəddin Xosrovşahi, Əsirəddin Əbhəri, Əfzələddin Xunəci,

Siracəddin Urməvi, Nəsirəddin Tusi və başqaları geniş yaradıcılıq mündəricəsi ilə seçilir. Onlar dini və dünyəvi elmlərə dair qiymətli əsərlər qələmə almış, tarixdə özünəməxsus mövqə tutmuşlar. Şərq filosoflarının yaratdıqları fəlsəfi təlimlər onların şagirdləri tərəfindən inkişaf etdirilərək məktəblərə çevrilmişdir. Azərbaycan filosofları arasında Bəhmənyardan başlanan müəllim-şagird ardıcılığı, yəni onun məktəbinin ənənələri də Nəsirəddin Tusi tərəfindən davam etdirilmişdir.

Nəsirəddin Tusinin ayrı-ayrı millətlərin müxtəlif əqidəli yüzdən çox nümayəndəsinin Marağa rəsədxanasında işləməsinə lazımi şərait yaratması onun humanizminin və azad-fikirliliyinin göstəricisidir. Bu baxımdan o, müəllimi Kəmaləddin Musa ibn Yunus (1184-1252) kimi azadfikirli şəxsiyyət olub, əqidə sərbəstliyinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Çünki Kəmaləddin Musa ibn Yunusun da məşğələlərində müsəlmanlarla yanaşı, xristianlar və yəhudilər də iştirak edirmişlər.

Bu dövrdən müsəlman Şərqi Qərbdən fəlsəfi və elmi biliklər Qərb ölkələrinə nüfuz etmişdir. Zakir Məmmədov mənbələr əsasında Marağa rəsədxanasının mühəndisi Kəriməddin Səlmasinin 1266-cı ildə alman alimi Martin Böhaymdan 226 il əvvəl ilk coğrafi qlobusu hazırlaması faktını yazmışdır.

Qərb ölkələrində alimlər elmi biliklərin tərəqqisini müsəlman Şərqi Qərbdə yaranmış elmi və fəlsəfi irsdən bəhrələnməkdə görürdülər. Hilmi Ziya Ülkən Avropanın İslam aləminin elm və fəlsəfəsinin üstünlüyünü anladığını, qurtuluşun bu fikir kamilliyini qazanmaqda olduğunu bildirmişdir: “XIII və XIV əsrlərdə davamlı tərcümə fəaliyyəti ilə ərəbcə olan elmi və fəlsəfi əsərləri latıncaya çevirməklə Qərb universitetlərini oyatmışdı. Bu oyanışın sonunda İstanbul türklər tərəfindən fəthinə görə İtaliyaya qaçan alimlərin apardığı əsərlərlə tamamlanaraq renessans halını almışdı. Qərbin oyanışı renessansla başlamışdır. Halbuki Şərqi Qərbdə çöküşü həmin əsrdə başlamışdı. Qərbdə elmlər və fəlsəfənin tez inkişafı qarşılığında İslam aləmində artıq filosoflar və alimlər azalmışdı. Qərbdə Kilsə fanatizminə qarşı mübarizənin oyandığı dövrdə Şərqi Qərbdə İslamın tolerantlığı unudulmuş və fanatizm başlamışdı” [4, s.337].

Müsəlman aləmində yaranmış zəngin elmi və fəlsəfi irsin xristian aləminə təsiri böyük idi. Bu məsələdən bəhs edərkən Zakir Məmmədov yazır: “XI əsrin sonlarında İspaniyanın Toledo şəhərinin işğalından (1085), Siciliyanın tam tutulmasından (1091) və Yerusəlimin süqutundan (1099) sonra avropalılar ərəbdilli elmləri öyrənmək imkanı qazandılar. Riyaziyyat və astronomiya elmləri Avropaya məhz İspaniya vasitəsilə keçmişdir. XI-XII əsrlərdə yəhudi alimləri dünyəvi elmlərə və fəlsəfəyə dair bir sıra mühüm traktatları ərəbcədən latın dilinə çevirib, Avropa ölkələrində yaymışdılar. Şərq alimlərinin, filosoflarının əsərləri, habelə Platonun, Aristotelin və başqa yunan filosoflarının kitablarına onların yazdıqları şərhlər ilə bərabər antik elmi-fəlsəfi irsin özü də latın dilinə ərəbcədən tərcümə edilmişdir” [5, s.79].

Dünya fəlsəfəsi tarixinin orta əsrlərdə məhz Şərq filosofları sayəsində elmi-fəlsəfi təlimlərdən xali olmaması fikrini irəli sürüb mənbələrlə araşdıran Zakir Məmmədov olmuşdur: “Müsəlman Şərqi ölkələrində orta əsrlərdə tərəqqi edib, XII əsrdə zirvəyə çatmış elmi-fəlsəfi fikir iqtisadi-siyasi hadisələrin təsiri altında zaman keçdikcə öz yüksək səviyyəsini saxlaya bilmir. XIV əsrdən etibarən tədricən qüruba gedir. Xristian aləmində isə

elə həmin əsrdən etibarən bir irəliləyiş nəzərə çarpır, əvvəlcə İtaliyada, sonra digər ölkələrdə renessans meydana gəlir. Avropa xalqlarının son dərəcə böyük tərəqqiyə çatması tarixən qısa müddət götürülsə də, burada orta əsr Şərq mədəniyyətinin bir neçə əsr öncədən başlayan güclü təsiri duyulmaqdadır. Məsələyə çox vaxt Xristianlıq təəssübkeşliyi ilə qərəzli yanaşılmasına baxmayaraq, danılmaz faktları şərqşünas alimlərin özləri də etiraf etməli olmuşlar. XI-XII əsrlərdə yəhudi alimləri dünyəvi elmlərə dair bir sıra mühüm traktatları ərəbcədən latın dilinə çevirib, Avropa ölkələrində yaymışlar. Məhəmməd ibn Zəkəriya Razinin (865-925) “Əhatəedici” (“əl-Havi”) və İbn Sinanın “Tibb qanunu” (“əl-Qanun fi-t-tibb”) kitabları XII əsrdən XVI əsrə qədər tədris və istifadədə başlıca vasitələr idi. Birinci əsər XVI əsrdə iki dəfə (1509-1542), ikinci əsər XV əsrdə 16 dəfə, XVI əsrdə 20 dəfə, XVII əsrdə daha bir neçə dəfə çap edilmişdir [2].

Şərq və Qərb aləmində böyük şöhrət tapmış Əbülvəlid Məhəmməd ibn Əhməd ibn Rüşd (1126-1198) fəlsəfə tarixində ikili həqiqət təliminin banisi kimi məşhurdur. İbn Rüşdün kreasionizmdən (dünyanın ilahi hökm ilə xəlv edilməsi haqqında təlim) fərqli olaraq, o, səbəbiyyətə əsaslanan peripatetik təlimi, onun maddi aləmin əzəliliyi və əbədililiyi barədə doktrinasını müdafiə etmişdir. Zakir Məmmədov fəlsəfəni də, ilahiyatı da ayrılıqda həqiqət sayan İbn Rüşdün təliminin renessans ideoloqları üçün böyük əhəmiyyət daşdığını bildirmişdir: Şərq peripatetikləri, eləcə də sufi-panteist və işraqi filosoflar ən ümumi ontoloji və qnoseoloji məsələlərdə dini dünyagörüşü ilə əlaqəni kəsdiyə, yalnız elmi dünyagörüşü mövqeyindən çıxış etdikləri halda İbn Rüşd öz fəlsəfi konsepsiyasında dini baxışların da müstəqil mövcudluğunu məqbul saymışdır. İbn Rüşdün adı “Averroes” şəklində latınlaşdırılmış, averroizm isə artıq mühüm fəlsəfi cərəyana çevrilmişdi. XIII əsrdə Paris Universiteti averroizmin mərkəzi sayılırdı. Bu cərəyan sonrakı əsrlərdə İtaliya, İngiltərə və Fransada da geniş yayılmışdır. Papa X Lev XVI əsrin əvvəllərində averroistləri mürtəd elan etmişdi.

Ümumiyyətlə, orta əsr Şərq alimlərinin, filosoflarının – Yəqub Kindinin, Əbunəsr Fərabinin, İbn Sinanın, Əbuhamid Qəzzalının, İbn Ərəbinin, Nəsirəddin Tusinin, İbn Xəldunun və başqalarının irsləri də Qərb ölkələrinin alimlərinin, mütəfəkkirlərinin təlimlərinə təsir etmişdir.

Zakir Məmmədov renessans mədəniyyətinin Avropa ölkələrində fəlsəfə, təbiətşünaslıq, ədəbiyyat və incəsənət sahələrində özünəməxsus şəkildə təzahür etdiyini yazmışdır: “Rəsmi fəlsəfə sxolastika məzmunu daşısı da, varlığa və həyata humanist baxış, ictimai-siyasi və iqtisadi şəraitdən irəli gələn müxtəlif amillər, mədəni zəmin - ərəbdilli alimlərin əsərləri, antik fəlsəfi irsin təzəcə üzə çıxmış nümunələri, təbiətşünaslıqda qazanılmış nailiyyətlər fəlsəfi fikrə ciddi təsir göstərir, onu ilahiyat çərçivəsindən çıxarır. Sxolastikaya tənqidi münasibət mistikaya meyli gücləndirir, bəzi mütəfəkkirlərin dünyagörüşündə panteist əhval-ruhiyyə yaradırdı. Bütün azadfikirlilik cəhdlərinə baxmayaraq, renessans fəlsəfəsi kreasionizmdən xali deyildi, elmi səviyyəyə çatmamışdı, dini-fəlsəfə olaraq qalırdı.

Renessans mədəniyyəti ədəbiyyat və incəsənətə nisbətən daha məşhurdur. O dövrün ədəbi-bədii əsərləri, memarlıq və təsviri sənət nümunələri bəşər mədəniyyətinin misilsiz inciləridir. Bu əsərlər, xüsusən tablolar və heykəllər təbiiliyi, həyatiliyi, gerçəkliyi real əks

etdirməsi ilə seçilirdi. Canlı obrazlılığı sarıdan diqqəti cəlb edən Renessans təsviri sənəti ecazkar rəng harmoniyası yaratması ilə miniatur boyakarlığını xatırladır. Ədəbiyyat və incəsənətdə mərkəzi ideya humanizm idi. Humanistlər kilsənin aciz bir kölə hesab etdiyi canlı real insan surətini öz sənətlərində övliyalar yerinə qoyurdular. Bu insanı ilahiləşdirib “Mən haqqam”, “Məndən başqa ilah yoxdur”, “Sufi Allahdır” deyən cəsarət məqamına çatmasa da, zəkasına, qüdrətinə və gözəlliyinə görə insanı yer üzünün əşrəfi saymağa dəlalət edirdi” [2].

Bəzi əlahiddə hallar, məqamlar nəzərə alınmazsa, Şərq ölkələrində orta əsrlərdə fəlsəfə, elm, ədəbiyyat və incəsənətdə ideya zənginliyi renessans dövründəkindən ziyadə olmuşdur. Şərqdə yaranmış əzəmətli elmi-mədəni irs, görkəmli ingilis şərqşünası U.Uottun qeyd etdiyi kimi, “ən azı XVII əsrə qədər yüksək səviyyədə qalmışdır” [5, s.336].

Bəşər elmi və fəlsəfi fikrinin Şərqə aid inkişaf mərhələsinin 500 illik dövrünü xüsusi nəzərdən keçirən akademik Y.E.Bertels yazırdı: “Sonralar orta əsrlər Avropasını narahat edən bütün problemlər burada artıq qoyulmuşdu. Buna görə də həmin təlimlərə aristotelizmin sadəcə yenidən işlənməsi kimi baxmaq qətiyyəən düzgün deyildir. Əgər IX-XIII əsrlər dövrünün Avropa mədəniyyəti tarixində ən dərin tənəzzül dövrü olduğu xatırlanarsa, onda belə bir nəticəyə gəlməmək olmaz ki, məhz Şərq filosoflarının əsərləri Avropa xalqlarını çətin vəziyyətdən çıxarmış və onlara gələcək inkişaf yolunu göstərmişdir” [5, s.336].

Zakir Məmmədov ilk dəfə olaraq renessansın tarixən Qərbə məxsus hadisə olduğunu bildirmişdir. Alimin fikrincə, Şərqin orta əsrlərə aid yüksək inkişaf mərhələsində ondan aşağı səviyyədə olan renessans əlamətləri, xüsusiyyətləri axtarmaq mənasızdır.

Göründüyü kimi, orta əsrlərdə İslam aləmində elmi biliklər və fəlsəfi fikirlər yüksək səviyyədə olmuşdur. Bu dövrdə müsəlman Şərqinə məxsus elmi-mədəni və fəlsəfi fikrin Qərb ölkələrinə nüfuz etməsi nəticəsində burada elmin, fəlsəfi fikrin inkişafında tərəqqi, dirçəliş meydana gəlmişdir.

Beləliklə, orta əsrlərdə müsəlman Şərqi ölkələrində yüksək səviyyədə olan elm, mədəniyyət, fəlsəfi təlimlər XIV əsrdən etibarən zirvədəki mövqeyini saxlaya bilməmiş, tədricən zəifləmiş, dini-fəlsəfi təlimlərin isə fəaliyyəti daha da artmışdır. Məhz bu dövrdən etibarən Şərqin təsiri ilə Qərb ölkələrində elmin, fəlsəfi fikrin inkişafında intibah, renessans başlamışdır. Yeni dövrdən başlayaraq müsəlman Şərqinə məxsus elmi-mədəni və fəlsəfi irs tənəzzülə uğramış, Qərb ölkələrində isə elm, mədəniyyət və fəlsəfə sahələrində inkişaf meydana gəlmişdir. Bundan sonra Qərbin elmi və fəlsəfi fikri Şərq dünyagörüşünə nüfuz etməyə başlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Əkinçi” qəzeti (1875-1877). Tərtib edən: Turan Həsənzadə. Bakı: 1979.
2. Zakir Məmmədov. Renessans Qərbə və Şərqa nisbətə // “Ədəbiyyat” qəzeti, 21 iyun 1996-cı il.
3. Ülken Hilmi Ziya. Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü. İstanbul: 1935.
4. Ülken Hilmi Ziya. İslam Felsefesi Kaynakları ve Tesirleri. Ankara: 1967.
5. Zakir Məmmədov. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: 1994 / təkrar nəşr: 2006.

Айтек Мамедова

РЕНЕССАНС ИЛИ ВОПРОСЫ ВЛИЯНИЯ ВОСТОКА НА ЗАПАД**РЕЗЮМЕ**

Наука и философия находились на высоком уровне развития на средневековом мусульманском Востоке. В этот период, в результате влияния научного, философского и культурного наследия исламского мира на Запад, произошел прогресс и возрождение в развитии науки и философской мысли, и началось Ренессанс. Член-корреспондент НАНА, доктор философских наук, профессор Закир Мамедов впервые излагал, что Ренессанс является историческим событием Запада. По мнению ученого, искать признаки и черты Ренессанса, которые находились на более низком уровне чем высокая стадия развития Востока в средние века – бессмысленно.

Начиная с новой эры постепенно идет к спаду научное, культурное и философское наследие мусульманского Востока, а на Западе эти тенденции развиваются.

Aytek Mammadova

RENAISSANCE OR THE INFLUENCE OF THE EAST ON THE WEST**SUMMARY**

Science and philosophical thought were at a high level of development in the medieval Muslim East. During this period, as a result of the influence of the scientific, philosophical and cultural heritage of the Islamic world on the West, there was progress and revival in the development of science and philosophical thought, and the Renaissance emerged. Corresponding member of ANAS, doctor of philosophy, professor Zakir Mammadov for the first time stated that the Renaissance is a historical event of the West. According to the scientist, it is pointless to look for signs and features of the Renaissance, which were at a lower level than the high stage of development of the East in the Middle Ages.

From the new era, the scientific, cultural and philosophical heritage of the Muslim East is gradually declining, and these trends are developing in the West.